

Tuğba Bilveren

Dr. Öğr. Üye., Kilis 7 Aralık Üniversitesi/İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kilis/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Kilis 7 Aralık University/Faculty of Humanities and Social Sciences, Kilis/Turkiye

eposta: tyumrutas@kilis.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3149-9364> - RorID: <https://ror.org/048b6qs33>

Atıf/Citation: Bilveren, T. 2024. Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/40, 101-120. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1465694>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	05.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	03.08.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.09.2024

ÖZBEKÇEDE ÖN EK OLAN YA DA ÖN EK OLARAK KULLANILAN UNSURLAR

Öz

Tarihî gelişim seyri içinde farklı kültürel çevrelerin tesiriyle değişimler yaşamış olan Türk dili, yabancı unsurların dile girmesiyle sadece söz varlığı olarak değil söz yapımı konusunda da bu kültürlerden etkilenmiştir. Doğrudan Çağatayca'nın temsilcisi olan Özbekçe; Tacikçe, Arapça ve Farsçanın büyük oranda etkilediği Türk lehçelerindendir. Yapısı gereği sondan eklemeli bir dil olan Türk dilinde ön eklerle türetim yapılmaz. Ancak *alla-*, *bad-*, *ba-*, *bar-*, *be-*, *bo-*, *no-*, *ser-*, *ham*, *kam*, *xush*, *g'ayri* ile türetilen sözcüklerin Özbekçenin söz varlığında yer aldığı görülmüştür. Söz yapımında kullanılan bu ön ekler, Özbekçenin etkileşim halinde olduğu özellikle Tacikçe ve Farsçadan dile giren gramatikal unsurlardır. Örneğin *badavlat* ~ *davlatli* (zengin, müreffeh), *baquvvat* ~ *quvvatli* (kuvvetli, güçlü) gibi sözcükler Tacikçeden dile giren *ba-* ön ekiyle türetilmiş ve *-li* ekinin görevlerini üstlenmiştir. İsimlere getirilen bu ön ek sahip olma anlamı taşır. Aynı şekilde inkâr ve olumsuzluk bildiren *no-* ön eki isimlerden önce getirilerek *noumid* (ümitsiz), *nohaq* (haksız), *notinch* (huzursuz) gibi sözcükler türetir. Bu ek Özbekçede *-siz* ekine karşılık gelir. Ya da *ser-* ön ekiyle türetilmiş olan *sersuv* (sulak, sulu), *sershovqin* (gürültülü), *serhosil* (yüksek verimli) gibi sözcükler bolluk, çokluk anlamı taşır. *ser-* ön eki üzerine getirildiği ismin miktarı ile ilgili bilgi verir. Bu ön ek Özbekçede *-li* ve *-dor* eklerinin görevini üstlenir. Özbekçede ek olma özelliği gösteren bu unsurlardan bazılarının birer sözcük olduğu da görülür. Çalışmamızda Özbekçe söz yapımına dâhil edilen ve bu yabancı unsurlarla türetilen sözcükler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Ön Ek, Söz Yapımı, Türetim Ekleri, Ekler

ELEMENTS THAT ARE PREFIXES OR USED AS PREFIXES IN UZBEK

Abstract

The Turkic languages which have experienced changes under the influence of different cultural environments throughout its historical development, has been under the influence of these cultures not only in terms of vocabulary but also in word formation, with the introduction of foreign elements into the language. Uzbek, which is a direct representative of Chagatai language; Tajik is one of the Turkish dialects that is greatly influenced by Arabic and Persian. In Turkish, which is an agglutinative language due to its structure, it is not seen in the language typologically prefixes to derive words. However, it has been observed that words derived from *alla-*, *bad-*, *ba-*, *bar-*, *be-*, *bo-*, *no-*, *ser-*, *ham*, *kam*, *xush*, *g'ayri* are included in the vocabulary of Uzbek. These prefixes used in word construction are grammatical elements copied from Tajik and Persian through language contact. For example, words such as *badavlat* ~ *davlatli* (rich, prosperous), *baquvvat* ~ *quvvatli* (strong, powerful) were formed with the *ba-* prefix originating from Tajik and took on the duties of the *-li* suffix in Uzbek. This prefix added to nouns means possession. Likewise, the prefix *no-*, which indicates denial and negativity, is placed before nouns to create words such as *noumid* (hopeless), *nohaq* (unfair), *notinch* (uneasy). This suffix corresponds to the *-siz* suffix in Uzbek. Additional words such as *sersuv* (watery, watery), *sershovqin* (noisy), *serhosil* (highly productive) derived from the *ser-* prefix with the meaning abundance. The *ser-* prefix gives information about the amount of the noun it is placed on. This prefix acts as the suffixes *-li* and *-dor* in Uzbek. It is also seen that some of these elements, which are suffixes in Uzbek, are words. In our study, words that are included in Uzbek word formation and derived from these foreign elements will be discussed.

Keywords: Uzbek, Prefix, Word Formation, Derivation, Suffixes

Giriş

Türk dili en eski devirlerden özellikle Uygur döneminden bu yana türetme yöntemiyle söz varlığını geliştirmeye devam eder. Bu zamana kadar Türkçe kök ve eklerden türetilen sözcüklerin yanı sıra dile sonradan giren ve özellikle dinsel metinlerden alınan yeni sözcükler de bu gelişimde etkilidir. Sanskritçe, Çince, Sogdça ve başka dillerden alınan sözcükler biçimsel değişimin çok az da olsa başlamasına neden olur. İslam dairesine girdiğimiz Karahanlı dönemine bakıldığında ise Arapça ve Farsça unsurların dilde hızlı bir artış gösterdiği görülür. Özellikle 15. yy sonlarına doğru edebi ürünler incelendiğinde Arapça ve Farsça öğelerin Türk dilinin söz varlığına ve kısmen söz yapımına etkisi ortaya çıkar. Yapılan ödünclemeler sadece sözcük düzeyinde olmamış bazı kuralların da Türk diline geçtiği görülmüştür. Arapça sözcüklerden oluşan fakat Farsça özelliklere göre kurulan tamlamalar Türkçe öğelerle oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu durumun yanı sıra ön ekler ve ön eklerle kurulan yapılar da dikkat çeker. Ancak yapısı gereği bir kök ya da gövdeye bir veya birden fazla son ekin getirilmesiyle yeni sözcükler türetebilen Türk dili sonradan eklemeli bir dil olduğu için bazı ön ekleri de ödünçlemiş olur. Buna göre diyebiliriz ki; Türk dilinde ön ek yoktur, ön ekler sadece sonradan dile giren unsurlardır.

Türkiye Türkçesi ve diğer Çağdaş Türk Lehçelerine bakıldığında Farsçadan giren bazı dilsel unsurların söz varlığına yerleştiği ortaya çıkar. Genellikle ödünçlenen sözcüklerle

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

kullanılan ön ekler, Özbekçenin söz yapımında önemli bir yere sahiptir. Rusça, Arapça ve Farsçadan oldukça etkilenen Özbekçe aynı zamanda Tacikçeden de etkilenmiştir. Bu etkilenmenin neticesi olarak dile giren sözler ve bu sözlerle birlikte gelen ön ekler, belli bir söz varlığı katmanı oluşturmuş ve dolaylı olarak dilde olmayan bazı eklerin dile girmesine sebep olmuştur. Örneğin Farsçadan giren sözler ve bu sözlerle birlikte giren eklerin işlek kullanımı eskiden beri Farsçanın Özbekçeye tesirini gösterir. Farsçadan giren sözlerle birlikte dile iyice yerleşen morfolojik unsurlardan türetim eklerine ayrıca önem vermek gerekir. Çünkü bu ekler zaman içinde Özbekçenin söz varlığında yeni sözcükler ortaya çıkarmıştır.

Tek başlarına kullanılmayan ancak eklendiği kökün yeni bir kiplik anlam kazanmasına yardımcı olan ya da anlamını hiç değiştirmeden kök üzerine getirilen biçimbirimler bir köke ya da gövdeye eklenerek sözcük türetiminde görev alırlar. Özbekçede bu eklerin kullanımı yani söz yapımı konusu dilbilimsel olarak tartışmalı bir konumda kabul edilebilir. Söz yapımı hem dilbilimin bir alt kolu hem de morfolojinin bir konusu olarak görülse de ekler ve bu eklerin kullanılış biçimleri bu konuyu doğrudan şekilbilgisiyle ilişkilendirmelidir. Özbekçede ekler, genel olarak *morfema*, *affiks*, *suffiks*, *qo'shimcha*, *prefiks* olarak isimler alırken Irisqulov'a göre söz yapım vasıtaları olan bu ekler üç biçimde değerlendirilmelidir; *prefiks* (ön ek), *postfiks* (son ek) ve *infiks* (iç ek). *Prefiks* ve *postfiks* ile türetilmiş sözcükler görülse de *infiks* Özbekçede örneksizdir (1992: 111). Aksan da söz yapım unsurlarını sözcüğün önünde, içinde ya da sonunda oluşuna göre *ön ek*, *iç ek*, ya da *son ek* olarak isimlendirir. Bu eklerden *ön ek* ve *iç ek* Türkçede bulunmayan ancak Hint-Avrupa dillerinde ya da Sami dillerinden Arapçada çok örneğine rastlanılan ve sözcük türetimde ya da çekimde oldukça sık kullanılan unsurlardır (1980: 84).

Özbekçede ekleri, anlam ve işlevlerine göre; *sözcük türetim ekleri* (so'z yasovchi affikslar), *biçimlendirici ekler* (forma yasovchi affikslar) ve *sözcüğü değiştiren ekler* (so'z o'zgartuvchi affikslar) olmak üzere üç grupta değerlendirmek mümkündür. Sözcük türetim ekleri, eklendiği kökün anlamında temel bir değişiklik meydana getirerek yeni bir sözcük oluşturur. Bu durumda bu ekler leksik görevleri gereği söz varlığını zenginleştirir. Biçimlendirici ekler, "çekim eki" olarak da isimlendirilebilir. Eklendikleri kökün anlamında temel bir değişim yaratmazlar. Sözcüğü değiştiren eklerin işlevi ise sözdizimsel niteliktedir. Daha çok bir konuşma hadisesi olarak kabul edilir (G'ulomov vd.,1977: 378,379). Benzer biçimde Özbekçede isim türeten ekleri *somut anlam bildiren ekler*, *soyut anlam bildiren ekler* ve *öznel değerlendirme ekleri* olmak üzere anlam ve fonksiyonlarına göre sınıflandıran Ma'ruf, somut anlam bildiren ekleri kendi içinde *a. şahıs adı bildirenler b. nesne adı bildirenler c. yer adı bildirenler* olmak üzere üç gruba; soyut anlam ifade eden ekleri ise *a. karakter adı bildirenler b. hareket ya da durum adı bildirenler* olmak üzere iki gruba ayırmıştır (1941: 96).

O'zbek Tili Izohli Lug'ati (O'TIL) incelendiğinde görülür ki söz varlığının önemli bir bölümünü türemiş sözler oluşturur. Sapayev, türemiş sözleri türetim özelliklerine göre *tarihiy*

(tarihi) ve *hozirgi* (çağdaş) olmak üzere iki kısımda değerlendirir. Buna göre *çağdaş söz yapım* özelliklerine bakıldığında Özbekçede türetilen sözcükler anlam ilgisi kurabilen ekler ve köklerle mümkün iken *tarihi söz yapımında* bu durum değişir. Örneğin; *o' r + im* (hasat), *ter+im* (derleme), *temir+chi* (demirci), *aql+li* (akıllı) örneklerinde türetim eki almış kök sözcüklerin esas anlamı değişmez. Ancak *ov+loq* (avlak) sözcüğü *+loq* ekiyle türetilmiş fakat *+loq* eki almış diğer bazı sözcüklerden farklı olarak (*o't+loq* "otlak, otu çok olan yer"; *tosh+loq* "taşı çok olan yer") kök sözcükle olan ilgisini yitirmiştir. *ovloq* sözcüğü artık "av yapılan yer" anlamından ziyade "tenha yer" anlamında kullanılmaktadır (2009: 27). Bu durumda Özbekçede işlevi devam eden ekler için *unumli qo'shimcha* (canlı ekler), az kullanılan ekler için *kamunum qo'shimcha* (az kullanılan canlı ekler), kullanım alanı daralmış ya da işlevini yitirmiş ekler için ise *unumsiz qo'shimcha* (ölü ekler) ifadelerini görmek mümkündür (Sapayev, 2009: 14). Özbek gramer kaynaklarında eklerin genel olarak görevleri izah edilse de ön eklerle ilgili gramatikal bilgi sınırlıdır. Ancak Fars-Tacik ya da Farsçadan giren ön eklerle türetilen sözcüklerin söz varlığına yerleşmiş olduğu *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati* (O'TIL I-II) incelendiğinde açıkça görülmüştür.

1. Ön Ek Olan Unsurlar

Söz varlığına sonradan giren gramatikal bazı unsurların söz yapımında etkin olduğu görülür. Tolkun, özellikle Farsçadan alındığını bildiğimiz bu unsurların *Fars-Tacik* unsurlar olarak adlandırıldığını ifade eder. Bu şekilde adlandırılmasının sebebini Taciklerin konuştuğu Fars diyalektinin Özbekçeye tesir etmesi olarak açıklar (2002: 337). Ön ek olan unsurların Özbekçe gramerlede (Mirtojiyev, M. (1992); G'ulomov,A., Tixonov, A.N., Qo'ng'urov, R. (1977); Zokir, M. (1941); Hojiyev, A. (1989); Sapayev, Q. (2009)) ise daha çok Tacikçeden dile girdikleri ifade edilir. Sadece ön eklerin değil *-bop, -bin, -bon, -boz, -do'z, namo, -xona, -paz, -furush, -simon, -parvoar, -xo'r* gibi eklerin ve sıfat, zarf, bağlaç ve yükleme gibi görevli söz ve unsurların da Tacik etkisiyle dile girdiği ve sıklıkla kullanıldığı belirtilir (Tursunov-O'rinbojev, 1982: 17). Benzer bir şekilde Bodrogligeti, ön eklerle türetimin Türkçenin temel sözcük türetimi esaslarına uygun olmadığını, Türkçede isim oluşturan mevcut ön eklerin tamamının *Fars-Tacik* dilinden alındığını ifade eder (2003: 238).

1.1. *ba+* : (F. *bâ+*)

Özbekçe gramer kaynaklarına göre (Sapayev, 2009: 56; Tursunov vd., 1992: 223; G'ulomov vd., 1977: 403) bu ön ek, eklendiği sözcüğün temel anlamında ifade edilen nesneye "fazla derecede sahip olma" anlamı bildirir. Bu yönüyle *ser+*, *+li* ve *+dor* ekleriyle eş görevlidir. Vasıta durumu bildiren ek, *ile* edatı ya da *+lı/+li* fonksiyonludur (Tolkun, 2002: 339). Genellikle kalıplaşmış biçimde alıntı sözcüklerde görülür. Özbekçenin geniş kapsamlı sözlüğü olan *O'TIL I-II* (O'zbek Tilining Izohli Lug'ati)'nde tespit edilen *ba+* ön ekli sözcükler ve anlamları şöyledir;

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

baayni (< ba+ayni) “ayrılmayacak derecede benzeyen, tıpkı, aynısı” (O‘TIL:70); *bavosita* (<ba+vosita) “dolaylı” (O‘TIL: 70); *badavlat* (<ba+davlat) “büyük zenginlik sahibi olan” (O‘TIL:70); *bazo‘r* (<ba+zo‘r) “güç bela, zorlukla, zorla” (O‘TIL:73); *bamaylixotir* (<ba+maylixotir) “acele etmeden, telaşsızlıkla, sakince” (O‘TIL:77); *bamaslahat* (<ba+maslahat) “tavsiyeyle, danışarak, fikir alış veriş yapılarak” (O‘TIL:77); *bama‘ni* (<ba+ma‘ni) “akıl, idrak ile söylenen, yapılan, anlamlı, mantıklı” (O‘TIL:77); *bamisli* (<ba+misli) “tıpkı, sanki, aynı” (O‘TIL:77); *banogoh* (<ba+nogoh) beklenmedik bir anda, tesadüfen, birden bire” (O‘TIL:79); *baobro‘* (ba+obro‘) “itibarlı, onurlu” (O‘TIL:79); *basavlat* (<ba+savlat) “görünüşü güzel, muhteşem görünüşlü” (O‘TIL:83); *basalobat* (<ba+salobat) “muhteşem görünüşlü” (O‘TIL:83); *batamom* (<ba+tamom) “tamamlanmış, eksiksiz, tamamen” (O‘TIL: 84); *batartib* (<ba+tartib) “düzenli, tertipli” (O‘TIL:84); *batafsil* (<ba+ tafsil) “tüm detayları ile, ayrıntılı” (O‘TIL: 84); *bafarmon* (<ba +farmon) “ Allah‘ın emri ile, zorunlu” (O‘TIL:85); *baxabar* (<ba+ xabar) “haberdar, haberli” (O‘TIL:85); *baxayr* (<ba+xayr) “iyi olan, hayırlı” (O‘TIL:85); *baqamti* (<ba+qamti) “yüz yüze, karşı karşıya” (O‘TIL: 88); *baquvvat* (<ba+quvvat) “çok büyük güce sahip olan, kuvvetli” (O‘TIL:88); *bag‘oyat* (<ba +g‘oyat) “fazla derecede, çoklukla” (O‘TIL:90); *bahavo* (<ba+havo) “havası bol ve temiz olan, temiz havalı” (O‘TIL: 90); *bahaybat* (<ba+haybat) “oldukça büyük, heybetli” (O‘TIL:90); *baham* (<ba+ham) “eşit, ortaklaşa, ortaklı” (O‘TIL:90); *bahamjihat* (<ba+hamjihat) “iyi geçinen, düzenli, geçimli” (O‘TIL:90); *bahuzur* (<ba+huzur) “engel, mani olmayan, özgürce, huzurlu” (O‘TIL:91).

1.1. bar+ : (<F. ber+)

Özbekçede çok işlek kullanılmayan bu ön ek sözcüğün işaret ettiği anlamın varlığını bildirir. Çoğunlukla +lı/+li ekinin sözcüğe kattığı anlamı üstlenir. O‘TIL I-II ‘de tespit edilen ve oldukça sınırlı olan *bar+* ön ekli sözcükler ve anlamları şöyledir;

barvaqt (<bar+vaqt) “daha erken, erkenden, vakitli” (O‘TIL:81); *bartaraf* (<bar+taraf) “tek taraflı” (O‘TIL:83); *barqaror* (<bar+qaror) “sağlam, yerleşik, kalıcı” (O‘TIL:83); *barhavo* (<bar+havo) “temiz havalı” (O‘TIL:83); *barhayot* (< bar+hayot) “yaşayan, canlı (O‘TIL:83); *barhaq* (<bar+haq) “gerçekten olan, hakiki” (O‘TIL:83); *barxam* (<bar+xam) “sonu olan, sonlu” (O‘TIL:83).

1.2. be+ : (<F. bî+)

Farsçadan dile giren bu ön ek, Hojiyev‘e göre Tacikçeden alınmıştır (1989: 68). Bu ekle türetilen sözcükler sahip olamama, eksiklik, yokluk, azlık ya da inkâr bildirir. *no+* ön ekiyle benzer anlam özellikleri taşısa da bazı özellikleri farklıdır ancak yoksunluk eki olan *+siz* ekinin görev ve fonksiyonuna daha yakındır. Bu durumda *bexisob* ~ *xisobsiz* (hesapsız), *befoida* ~ *foidasiz* (faydasız) sözcükleri birbirinin yerine kullanıldığında anlamı değişmez. *no+* ön ekinin de kullanıldığı durumlar olsa da bazı örnekler kural dışıdır. Sapayev, bu tür durumları örneklemek için *bemalol* (telaşsız) ya da *betaraf* (tarafsız) sözcüklerini gösterir. *betayin* (belirsiz)

sözcüğü *notayin* biçiminde kullanılsa da *bemalol* ~ *nomalol* veya *betaraf* ~ *notaraf* biçiminde bir kullanım söz konusu değildir (2009: 57). Olumsuzluk bildiren bu ön ek Farsça, Arapça ve nadiren Türkçe isimlere gelerek göndergenin eksik olduğunu belirtmek için kullanılır. Özbekçede zaman zaman *bedomu darak* ~ *bedom darak* “bilinmeyen”, *bekamu ko’st* ~ *bekami ko’st* “kusursuz, ideal” şeklinde terkiplere de rastlanır (Bodrogligeti, 2003: 389). O ‘TIL I-II’de tespit edilen *be+* ön ekli sözcükler ve anlamları şöyledir;

beadab (<be+adab) “edep, terbiye görmemiş, edepsiz, terbiyesiz” (O‘TIL: 92); *beadad* (<be+adad) “hesapsız, sayısız, sonsuz” (O‘TIL: 92); *beaziyat* (<be+aziyat) “eziyetsiz, sakin, zararsız” (O‘TIL:92); *beayov* (<be+ayov) “acımasız” (O‘TIL:92); *beayb* (<be+ayb) “ayıbı, günahı olmayan, günahsız” (O‘TIL:92); *beamr* (<be+amr) “emir almayan, komutsuz” (O‘TIL:92); *beamal* (<be+amal) “görevi olmayan, tembel, işsiz” (O‘TIL:92); *beandaza* (<be+andaza) “ölçüsüz” (O‘TIL: 92); *beandisha* (<be+andisha) “endişesi olmayan, endişesiz” (O‘TIL:92); *bearmon* (<be+armon) “ukdesiz, istekleri gerçekleşmiş olan” (O‘TIL:92); *beaxloq* (<be+axloq) “ahlakı kötü, ahlaksız” (O‘TIL:92); *beaql* (<be+aql) “aklı olmayan, akılsız” (O‘TIL:92); *bebaraka* (<be+baraka) “bereketi olmayan, bereketsiz” (O‘TIL:92); *bebaqo* (<be+baqo) “çabuk geçip giden, ebedi durmayan, geçici” (O‘TIL:92); *bebaho* (<be+baho) “çok da kıymeti olmayan, değersiz” (O‘TIL:92); *bebahra* (<be+bahra) “faydası olmayan, faydasız” (O‘TIL:92); *bebaqo* (< be+baqo) “çabuk geçen, gelip geçici” (O‘TIL:92); *bebiliska* (<be+biliska) “uğraşsız, hesapsız bulunabilen, parasız” (O‘TIL: 92); *bebosh* (<be+bosh) “dizginlenemeyen, başı boş, disiplinsiz” (O‘TIL:93); *beboshvoq* (<be+boshvoq) “başı olmayan, serbest” (O‘TIL:93); *beburd* (be+burd) “sözünde durmayan, sözünün aslı olmayan, asılsız” (O‘TIL:93); *bevaj* (<be+vaj) “sebep olmadığı halde, sebepsiz” (O‘TIL:93); *bevasiqa* (<be+vasiqa) “belgesi olmayan, belgesiz” (O‘TIL:93); *bevatan* (<be+vatan) “vatanı olmayan, derbeder, vatansız” (O‘TIL:93); *bevafo* (<be+vafo) “sadakatsiz, vefasız” (O‘TIL:93); *bevaqt* (<be+vaqt) “gereksiz vakitte, zamansız” (O‘TIL:93); *bevosita* (<be+vosita) “doğrudan doğruya, aracısız, vasıtasız” (O‘TIL:93); *begumon* (be+gumon) “terddütsüz, şüphesiz” (O‘TIL:94); *begunoh* (<be+gunoh) “günahı olmayan, ayıpsız, günahsız” (O‘TIL:94); *bedavo* (<be+davo) “1.derdi olmayan dertsiz 2. pek çirkin, biçimsiz” (O‘TIL:94); *bedarak* (<be+darak) “hiç haberi olmayan, habersiz” (O‘TIL:94); *bedarvoza* (<be+darvoza) ; *bedarmon* (<be+darmon) “dermanı olmayan, dermansız, halsiz” (O‘TIL:94); *bedaxmaza* (be+daxmaza) “tasası olmayan, tasasız” (O‘TIL:94); *bedod* (<be+dod) “kimseye şikayet etmeyen, şikayetsiz” (O‘TIL:95); *bedom-darak* (<be+dom-darak) “tümüyle habersiz” (O‘TIL:95); *bejavob* (<be+javob); *bejanjal* (be+janjal) “kavgasız, tartışmasız” (O‘TIL: 95); *bejiz* (<be+jiz) “esaslı olmayan, sebepsiz” (O‘TIL:95); *bejirim* (<be+jirim) “kullanışlı, konforlu, güzel” (O‘TIL:95); *bejo* (<be+jo) “düzensiz, endişeli, rahatsız, yersiz, yerinde olmayan” (O‘TIL:95); *bezavol* (<be+zavol) “acı çekçeyen, zevalsiz, acısız” (O‘TIL:95); *bezavq* (<be+zavq); *bezarar* (<be+zarar) “zarar vermeyen, zararsız” (O‘TIL:96); *beziyon* (<be+ziyon) “zararsız, ziyansız” (O‘TIL:96); *bezot* (<be+zot) “soylulara mensup olmayan, asil olmayan, soysuz” (O‘TIL:97); *beibo* (<be+ibo) “ar-namus bilmeyen, utanmaz” (O‘TIL:97); *beidrok* (<be+idrok); *beijozat*

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

(<be+ijozat) “ruhsatı olmayan, izinsiz” (O‘TIL: 97); *beiz* (<be+iz) “iz, eser bırakmadan, izsiz” (O‘TIL: 97); *beillat* (<be+illat) “noksanı, eksiği olmayan, noksansız” (O‘TIL: 97); *beiltifot* (<be+iltifot); *beixtiyor* (<be+ixtiyor) “gayriihtiyari, istemsiz” (O‘TIL: 97); *beish* (<be+ish) “işsiz, işi olmayan” (O‘TIL: 97); *beishkal* (<be+ishkal) “düzensiz, karışık” (O‘TIL: 97); *bekami-ko‘st* (<be+kam i ko‘st) “hiçbir şekilde eksiği olmayan, noksansız” (O‘TIL: 97); *bekor* (<be+kor) “işsiz olmayan, işsiz” (O‘TIL: 98); *bemavrid* (<be+mavrid) “elverişsiz, yersiz, zamansız” (O‘TIL: 101); *bemador* (<be+mador) “gücü, dermanı olmayan, güçsüz, dermansız” (O‘TIL: 101); *bemajol* (<be+majol) “mecali, gücü olmayan, güçsüz, mecalsiz” (O‘TIL: 101); *bemaza* (<be+maza) “lezzet vermeyen, tadı olmayan, lezzetsiz, tat vermeyen, anlamsız” (O‘TIL: 101); *bemalol* (<be+malol) “utanmadan, çekinmeden, rahatça, telaşsız” (O‘TIL: 101); *bemaslahat* (<be+maslahat) “başkalarına akıl danışmadan yapılan, tavsiyesiz” (O‘TIL:101); *bemashaqqat* (<be+mashaqqat) “zorluk çekmeden, meşakkatsiz” (O‘TIL: 101); *bema‘ni* (<be+ma‘ni) “anlamı olmayan, kuru safsatadan ibaret, anlamsız” (O‘TIL: 101); *bemaqsad* (<be+maqsad) “bir maksat gütmeyen, maksatsız” (O‘TIL: 102); *bemahal* (<be+mahal) “elverişsiz ya da istenmeyen zamanda” (O‘TIL: 102); *beminnat* (<be+minnat) “minnettarlık talep etmeyen, minnetsiz” (O‘TIL: 102); *bemisl* (<be+misl) “eşi benzeri olmayan, benzersiz” (O‘TIL: 102); *bemuddat* (be+muddat) “müddeti belli olmayan, sonsuz” (O‘TIL: 102); “; *bemuruvvat* (<be+muruvvat) “kimseye insanlık etmeyen, insanlık bilmeyen, insaniyetsiz” (O‘TIL: 102); *benavbat* (<be+navbat) “sırasız” (O‘TIL: 102); *benavo* (<be+navo) “hayattan tatlı olmayan, biçare, zavallı” (O‘TIL:102); *benazir* (<be+nazir) “dengi olmayan, eşsiz” (O‘TIL: 102); *benarvon* (<be+narvon) “merdiveni olmayan, merdivensiz” (O‘TIL: 102); *benasib* (<be+nasib) “ilgili hisseden mahrum olan, nasipsiz” (O‘TIL: 102); “; *benihoyat* (<be+nihoiat) “sonu olmayan, sonsuz” (O‘TIL: 102); *benom* (<be+nom) “adı olmayan, adsız” (O‘TIL: 102); *benomus* (<be+nomus) “namusu olmayan, utanmaz, namussuz” (O‘TIL: 102); *benuqson* (<be+nuqson) “noksanı eksiği olmayan, her cihetten mükemmel, noksansız” (O‘TIL: 102); *beno‘xta* (be+no‘xta) “disiplinsiz” (O‘TIL: 102); *beozor* (<be+ozor) “kişiyi rencide etmeyen, sakın, mülayim” (O‘TIL: 102); *beomon* (<be+omon) “aman vermeyen, şefkatsiz” (O‘TIL: 102); *beorom* (<be+orom) “huzuru olmayan, huzursuz” (O‘TIL: 103); *beoqibat* (<be+oqibat) “akibetsiz” (O‘TIL: 103); *bepadar* (<be+padar) “babası olmayan, babasız” (O‘TIL: 103); *bepand* (<be+pand) “o kadar sağlam olmayan, emanet” (O‘TIL: 103); *beparanji* (<be+paranji) “örtü örtünmeyen, örtüsüz” (O‘TIL: 103); *beparvo* (<be+parvo) “hiçbir şeyi düşünmeyen, gamsız” (O‘TIL: 103); *beparda* (<be+parda) “açık açık, perdesiz” (O‘TIL: 103); *beor* (<be+or) “utanması olmayan, arsız, utanmaz” (O‘TIL: 103); *bepardoz* (<be+pardoz) “cilasız, nakışsız, basit” (O‘TIL: 103); *beparhez* (<be+parhez) “perhizi bozan, perhize uymayan” (O‘TIL: 103); *bepoyon* (<be+poyon) “sınırı, sonu olmayan, sınırsız” (O‘TIL: 103); *bepul* (<be+pul) “bedava, parasız” (O‘TIL: 103); *berahm* (<be+rahm) “şefkati olmayan, acımasız” (O‘TIL: 103); *beruxsat* (<be+ruxsat) “ruxsatsız, izinsiz” (O‘TIL: 105); *besabab* (<be+sabab) “sebepsiz” (O‘TIL: 105); *besabr* (<be+sabr) “sabırsız” (O‘TIL: 105); *besavod* (<be+savod) “; *besoat* (<be+soat); *besarishta* (<be+sarishta); *besoch* (<be+soch); *besoqol* (<be+soqol) “henüz sakalı çıkmamış”

(O‘TIL: 105); *beso‘naqay* (<be+so‘naqay) “fazla kaba, biçimsiz” (O‘TIL: 105); *betaʹvfiq* (<be+tavfiq) “dine inanmayan, imansız” (O‘TIL: 105); *betadbir* (<be+tadbir) “; *betajriba* (<be+tajriba); *betayin* (<be+tayin) “açık, belli olmayan, belirsiz” (O‘TIL: 106); *betakalluf* (<be+takalluf) “nezaketsiz” (O‘TIL: 106); *betamiz* (<be+tamiz) “kendi feraseti ile bir iş yapamayan, ferasetsiz” (O‘TIL: 106); *betaraf* (<be+taraf) “hiçbir tarafla birleşmeyen, tarafsız” (O‘TIL: 106); *betartib* (<be+tartib) “tertipsiz” (O‘TIL: 106); *beta‘lim* (<be+ta‘lim) “terbiye görmemiş, terbiyesiz” (O‘TIL: 106); *beta‘sir* (<be+tas‘sir) “belli bir anlamı olmayan, basmakalıp, anlamsız” (O‘TIL: 106); *betahlika* (<be+tahlika) “tehlikesiz” (O‘TIL: 106); *betergov* (<be+tergov) “hukuksuz” (O‘TIL: 106); *betob* (<be+tob) “bir hastalıkla rahatsızlanmak, hasta, sağlıksız” (O‘TIL: 106); *betokat* (<be+toqat) “takati olmayan, sabır göstermeyen, takatsiz, sabırsız” (O‘TIL: 106); *betinim* (<be+tinim) “durmadan çalışan, sürekli, aralıksız” (O‘TIL: 107); *betinç* (<be+tinç) “kaygılı, rahatsız, huzursuz” (O‘TIL: 106); *betuturiq* (<be+tuturiq) “karar veremeyen, kararsız” (O‘TIL: 107); *betoxov* (<be+to‘xov) “durmadan, durmaksızın, aralıksız” (O‘TIL: 107); *beunum* (<be+unum) “verimsiz” (O‘TIL:107); *beustuxon* (<be+ustuxon) “desteği olmayan, desteksiz” (O‘TIL:107); *befarzand* (<be+farzand) “evladı olmayan, çocuksuz” (O‘TIL: 107); *befayz* (<be+fayz) “güzel olmayan, güzel görünmeyen” (O‘TIL:107); *befarosat* (<be+farosat) “aklı, feraseti olmayan, ferasetsiz” (O‘TIL: 107); *befarq* (<be+fark) “her şeye, her işe itibarsız bakan, lakayd, pervasız” (O‘TIL: 107); *befahm* (<be+fahm) “anlayışı olmayan, anlayışsız” (O‘TIL: 107); *befirqa* (<be+firqa) “partisi olmayan, partisiz” (O‘TIL: 107); *befoyda* (<be+foyda) “fayda getirmeyen, faydasız” (O‘TIL: 107); *befursat* (be+fursat) “; *bexabar* (<be+xabar) “haberi olmayan, vakıf olmayan, habersiz” (O‘TIL: 107); *bexavotir* (<be+xavotir) “korku salmayan, asayişli, tehlikesiz” (O‘TIL: 107); *bexarxasha* (<be+xarxasha) “sakin, kavgasız” (O‘TIL: 107); *bexavf* (<be+xavf) “; *bexatar* (<be+xatar) “korku, kuşku duymayan, korkusuz” (O‘TIL: 107); *bexato* (<be+xato) “hata yeri olmayan, hatasız” (O‘TIL: 107); *bexirad* (<be+xirad) “aklı olmayan, akılsız” (O‘TIL: 107); *bexislat* (<be+xislat) “olumlu özellikleri olmayan, niteliksiz” (O‘TIL: 107); *bexosiyat* (<be+xosiyat) “olumlu özellikleri olmayan, hasiyetsiz” (O‘TIL: 107); *bechora* (<be+chora) “maddi durumu olmayan, fakir, yoksul” (O‘TIL: 107); *beşhak* (<be+şhak) “şeksiz, şüphesiz” (O‘TIL: 108); *beşharm* (<be+şharm) “utanma, haya bilmeyen, hayasız, utanmaz” (O‘TIL: 108); *beşhafqat* (<be+şhafkat) “şefkatsiz, acımasız” (O‘TIL: 108); *beşhikast* (<be+şhikast) “zedelemeden, zarar vermeden” (O‘TIL: 108); *beqaror* (<be+qaror) “kararsız” (O‘TIL: 109); *beqonun* (OTML-45); *bequvvat* (<be+quvvat) “gücü kuvveti olmayan, kuvvetsiz” (O‘TIL: 109); *beqiyos* (<be+qiyos) “kıyas kabul etmeyen, eşsiz, benzersiz” (O‘TIL: 109); *beg‘ayrat* (OTML-45); ; *beg‘alva* (<be+g‘alva) “kavga, gürültüyle meşgul olmayan, sakin, kavgasız” (O‘TIL: 109); *beg‘am* (<be+g‘am) “gam, tasa bilmeyen, gamsız, kaygısız” (O‘TIL: 109); *beg‘araz* (<be+g‘araz) “kötü niyeti olmayan, şahsi menfaat gözetmeyen, çıkarsız, garezsiz” (O‘TIL: 109); *beg‘ubor* (<be+g‘ubor) “gönlü temiz, saf” (O‘TIL: 109); *behad* (<be+had) “sınırsız, hadsiz” (O‘TIL:109); *behayo* (<be+hayo) “utanma, ar-namus olmayan, utanmaz, hayasız” (O‘TIL: 109); *behalovat* (<be+halovat) “huzur vermeyen, huzursuz” (O‘TIL: 109); *behafşala* (<be+hafşala) “işe gayretle

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

sarılmayan, gayretsiz" (O'TIL: 109); *behikmat* (<be+hikmat) "derin anlama sahip olmayan, hikmetsiz" (O'TIL: 110); *behis* (<be+his) "duygusu olmayan, şevksiz" (O'TIL: 110); *behisob* (<be+hisob) "sınırsız, hesapsız" (O'TIL: 110); *behol* (<be+hol) "hasta, hastalıklı, mecalsiz" (O'TIL: 110); *behuda* (<be+huda) "faydası olmayan, faydasız, yersiz" (O'TIL: 110); *behuzur* (<be+huzur) "kendini kötü hissetmek, huzursuz" (O'TIL: 110); *behurmat* (<be+hurmat) "hürmetsiz" (O'TIL: 110); *behush* (<be+hush) "tatsız" (O'TIL: 110).

1.3. bo+ :

G'ulomov vd.'nin hazırladığı *O'zbek Tili Morfem Luga'ati*'nde Tacikçeden dile girdiği ifade edilen bir ön ektir. *ba+*, *ser+*, *+lı/+li* ekleriyle aynı görevi üstlenir (1977: 403). Sözcüğün ifade ettiği anlamın sağlandığını belirten ve isimlere gelen ön ektir (Bodrogligeti, 2003: 394). *O'TIL I-II* incelendiğinde sadece *boadab* (<bo+adab) "edepli" (O'TIL: 124); *bovujud* (<bo+vujud) "ona bakmadan, onun gibi olsa da" (O'TIL: 125); *bomaslahat* (<bo+maslahat) "tavsiyeyle, danışarak, fikir alış verişi yaparak" (O'TIL:130) sözcüklerinin olduğu görülür.

1.4. no+ : (<F. nâ+)

Özbekçede sıfat türeten ve oldukça işlek olan bu ek, eklendiği sözcükteki temel anlamı bir kişi veya nesne için olumsuz şekle dönüşür. Yani *no+* ön eki "değil" anlamındadır. Kişi veya nesnenin temel anlamda işaret edilene sahip olmadığı ya da işaret edilene inkârı söz konusudur. Bu durumda *no+* ön ekinin yoksunluk eki olan *+siz* ekiyle aynı görevde olduğu bilinir. Bazen *no+* ön ekini alan sözcüğün anlamı eksiz biçimiyle tam olarak örtüşmez. Hojiyev, önceleri *no+* ön ekli sözcüklerin türetim ekli sözcükler olarak değerlendirilmediğini fakat sonraki dönemlerde söz yapımı konusu içinde değerlendirildiğini vurgular. Daha sonraları sadece Özbekçe değil Rusçadan da yeni sözcükler alınarak *nokapitalistik*, *nostandart*, *nodavlat*, *notoqima* gibi sıfatlar türetilmiştir. *no+* ön ekinin söz yapımında işlek biçimde kullanımının Sovyet döneminde Rusçada da görülmesinin temel sebebi ön ekli sözcük kullanımının yaygınlaşmasıyla ilgilidir (1989: 66).

Özbekçede bir şeyin olumsuzluğunu ifade eden pek çok sözcük olduğu bilinmektedir. Bu tür sözcükler *+siz*, *be+* ve *no+* ekleri kullanılarak kurulur. Bu eklerin olumsuzluk anlamı ortak olsa da her biri kendine has özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla her birinin kendine özgü söz yapım özellikleri vardır. Özbekçede sıfatların oluşumu bu eklerin kullanımına da bağlıdır. *+siz*, *be+* ve *no+* ekleri ortak bir olumsuz ifadeye sahip olsa da eklendikleri sözcüklerin anlamları farklılık göstermektedir. *+siz* eki bir şahıs ya da bir nesnenin üzerine gelerek temelden bir yoksunluk bildirir. Bu nedenle *+siz* ekiyle türetilmiş bir sözcüğün "yok" sözüyle ifade edilmesi de mümkündür. Örneğin; *darmonsiz* (dermansız) ~ *darmoni yo'q* (dermanı yok), *xabarsiz* (habersiz) ~ *xabari yo'q* (haberi yok). Ancak *no-* ön eki farklı olarak *bo'lmagan* (olmayan), *emas* (değil) anlamlarını da taşır. Bu nedenle *no-* ön eki yerine *bo'lmagan* ya da *emas* sözlerinin kullanıldığı durumlarda *yo'q* sözünü kullanmak mümkün değildir. Örneğin *notekis*

sözcüğü “düzensiz” demektir. Bu söz yerine *tekis bo‘lmağan* (düzgün olmayan, düzenli olmayan) ya da *tekis emas* (düzgün değil) ifadeleri kullanılabilirken *tekis yo‘q* ifadesi kullanılmaz. Benzer bir durumu Rusçada kullanılan *bez-* ön eki için vurgulayan Hojiyev, *bez+* ön ekli Rusça sözcüklerin *+siz* ekli sözcüklerle Özbekçeye çevrildiğini belirtir. Ya da *ne+* ön ekiyle türetilmiş bir sözcüğün Özbekçede *no+* ya da *+siz* ekli sözcüklerle karşılanabildiğini ifade eder (1989: 67). Tursunov vd.‘ne göre şeklen birbirine benzeyen ya da çok yakın anlam bildiren böyle ekler *affiksal sinonimiya* (ek eşanlamlılığı) olarak isimlendirilir (1992: 194).

Özbekçenin en geniş kapsamlı sözlüğü olan *O‘TIL I-II* (O‘zbek Tilining Izohli Lug‘ati)‘nde tespit edilen *no+* önekli sözcükler ve anlamları şöyledir;

noaniq (<no+aniq) “açık olmayan, şüpheye yer bırakan, şüpheli” (O‘TIL: 505); *noahl* (<no+ahl) “birbiriyle uyumlu olmayan” (O‘TIL: 505); *nobakor* (<no+bakor) “ahlakı, karakteri kötü olan” (O‘TIL: 505); *nobop* (<no+bop) “uygun olmayan, bozuk, yaramaz” (O‘TIL: 505); *nobud* (<no+bud) “israf olmak, yok olmak, boşuna harcamak” (O‘TIL: 505); *nodarkor* (<no+darkor) “gereği olmayan, gereksiz” (O‘TIL: 506); *nodurust* (<no+durust) “dürüst olmayan, boşuna, beyhude” (O‘TIL: 506); *nojins* (<no+jins) “başka cinsten, cinsi aynı olmayan” (O‘TIL: 506); *nojo‘ya* (<no+jo‘ya) “edep ahlaka uymayan, ahlaksız” (O‘TIL: 506); *noiloj* (<no+iløj) “çaresiz, mecburen” (O‘TIL: 507); *noinsof* (<no+insof) “insafı olmayan, insafsız, vicdansız” (O‘TIL: 507); *nokas* (<no+kas) “vicdanı, insafı olmayan, alçak, hasis” (O‘TIL: 507); *nokasta* (<no+kasta) “vicdanı, insafı olmayan, alçak, hasis” (O‘TIL: 508); *noloyiq* (<no+loyiq) “layık, münasip olmayan, yakıksız” (O‘TIL: 508); *nomard* (<no+mard) “iyilik, adalet bilmeyen, insafsız” (O‘TIL: 508); *nomatlub* (<no+matlub) “gönüle hoş gelmeyen, istenmeyen” (O‘TIL: 508); *noma‘lum* (<no+ma‘lum) “kimliği, ne olduğu belli olmayan, belirsiz” (O‘TIL: 508); *noma‘qul* (<no+ma‘qul) “makul olmayan, akla uymayan, akıl dışı” (O‘TIL: 508); *nomaqbul* (<no+maqbul) “kabul edilmeyen, doğru gelmeyen” (O‘TIL: 508); *nomahram* (<no+mahram) “yakın akraba ilişkisi olmayan, birbirini görmesi yasak olan erkek-kadın” (O‘TIL: 508); *nomuayyan* (<no+muayyan) “kesin, somut olmayan” (O‘TIL: 509); *nomuborak* (<no+muborak) “; *nomutanosib* (<no+mutanosib) “orantılı olmayan, orantsız” (O‘TIL: 509); *nomuvofiq* (<no+muvofiq) “doğru olmayan, uygun olmayan” (O‘TIL: 509); *nomunosib* (no+munosib) “münasip olmayan, uygun olmayan” (O‘TIL: 509); *noobod* (<no+obod) “o kadar mamur olmayan, eksik” (O‘TIL: 510); *nooshna* (<no+oshna) “; *nopok* (<no+pok) “temiz olmayan, bulanık” (O‘TIL: 510); *noravo* (<no+ravo) “reva görmeyen, münasip, layık görmeyen” (O‘TIL: 510); *norasida* (<no+rasida) “yetişmemiş, olgunlaşmamış” (O‘TIL: 510); *noraso* (<no+raso) “tamamlanmamış, kusurlu, noksan” (O‘TIL: 510); *norasta* (<no+rasta) “yetişmemiş, olgunlaşmamış” (O‘TIL: 510); *noreal* (<no+real) “gerçek olmayan” (O‘TIL: 510); *norizo* (<no+rizo) “kanaat oluşturmeyen, memnun etmeyen” (O‘TIL: 510); *norozı* (<no+rozi) “kanaat oluşturmeyen, memnun etmeyen” (O‘TIL: 511); *nosoz* (<no+soz) “yolunda olmayan, bozuk” (O‘TIL: 511); *nosog‘* (<no+sog‘) “saplıklı olmayan, hasta” (O‘TIL: 511); *notavon* (<no+tavon) “gücü olmayan, güçsüz” (O‘TIL: 511); *notayyor* (<); *notayin* (<no+tayin) “kim olduğu, ne olduğu

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

kesin olmayan, belirsiz" (O'TIL: 511); *notamom* (<no+tamom) "tamamlanmamış, bitmemiş" (O'TIL: 511); *notanish* (<no+tanish) "tanıdık olmayan, aşına olmayan, yabancı" (O'TIL: 512); *notekis* (<no+tekis) "yüzeyi düzgün olmayan, tek tip olmayan" (O'TIL: 512); *notinch* (<no+tinch) "gürültüsü çok olan, rahatsız, kaygısı çok" (O'TIL: 512); *notob* (<no+tob) "hasta, bitab, sağlıksız" (O'TIL: 512); *notog'ri* (<no+tog'ri) "gerçeğe uygun olmayan, yanlış" (O'TIL: 512); *noumid* (<no+umid) "ümidi olmayan, ümitsiz" (O'TIL: 512); *noxush* (<no+xush) "keyfi olmayan, keyfi bozuk" (O'TIL: 512); *noxosdan* (<no+xosdan) "birdenbire ansızın, beklenmedik" (O'TIL: 512); *nochor* (<no+chor) "çaresiz" (O'TIL: 512); *noshod* (<no+shod) "memnuniyetsiz, keyfi bozuk" (O'TIL:512); *noshud* (<no+shud) "elinden hiç iş gelmeyen, iş bilmez" (O'TIL: 512); *noshoyon* (<no+shoyon) "uygun olmayan, yersiz" (O'TIL: 512); *noshukur* (<no+shukur) " var olana şükretmeyen, nankör" (O'TIL:512); *noo'rin* (<no+o'rin) "yersiz, vakitsiz" (O'TIL: 512); *noqobil* (<no+qobil) "kabiliyetsiz, liyakatsiz, yaramaz" (O'TIL: 512); *noqulay* (<no+qulay) "kullanışlı olmayan, kullanışsız" (O'TIL: 512); *nohaq* (<no+haq) "kanuna aykırı olan, kanunsuz" (O'TIL: 512).

1.5. ser+ : (F. sîr+)

Eklendiği sözcükte "çokluk, fazlalık" anlamı bildirir. *kam* ile kurulan sözcüklerle tamamen zıt anlam taşıyan sözler türetir. Ancak *ser-* ön ekiyle türetilmiş sözler *kam* ile türetilen sözlerden daha sık kullanılır. Tolkun, Farsçada "doymuş, tok, kanmış" anlamlarına gelen bu sözün Özbekçede müstakil bir sözcük olarak değil işlek bir ön ek olarak kullanıldığını ifade eder. Bu ek Farsçada yer ismi yapar ve sona gelen ek olarak da kullanılır (2002: 342). Nesnenin bolluğunu, çokluğunu ifade eden *ser+* eki *affiksal sinonimiya* (ek eşanlamlılığı)ya göre *+li* eki ile benzer işlevdedir. Bu durum sadece konuşma dilinde görülür. Yazı dilinde görülmeyen bu kullanım G'ulomov vd.'ne göre *artıklı kullanım* olarak isimlendirilir (1977: 488). Örneğin; *to' kib solgan qonli yoshini* (döktüğü kanlı gözyaşını) cümlesinde geçen *qonli* sözü *+li* türetim ekiyle türetilmiştir ve "kana sahip, kanlı" anlamına gelir (Mirtojiyev, 1992: 43). Burada sözcüğe gelen ek hem anlamı güçlendirmez hem de miktar bakımından bilgi vermez. Miktar olarak bilgi veren ek *ser+* ön ekidir. Örneğin, *sermeva daraxt* (meyveli ağaç) ve *mevali daraxt* (meyveli ağaç) tamlamaları aynı anlamı veriyor gibi dursa da *mevali daraxt* tamlaması "meyvesi olan" anlamına gelirken *sermeva daraxt* tamlaması "çok meyvesi olan, çok meyve veren" anlamını verir. Burada *meva* sözü eş görevli olan *+dor* eki de alamaz. Çünkü miktar bakımından fazlalık ifadesi çoğunlukla *ser+* ön ekiyle verilir. *Sermeva zardolulari* de "meyveli ağaç" anlamına gelir. Ancak burada "sermeva" ifadesi ağacın meyvesinin çokluğunu ifade eder. *+li* ekli gövdedeki anlamı kuvvetlendirmek ya da anlamın derecesini arttırmak için *+li* eki yerine sadece *+dor* ya da *ser+* eki getirilmez. Cümlede *juda* (pek), *g'oyatda* (gayet çok), *nihoyatda* (pek çok) gibi derece bildiren sözler de kullanılabilir. Örneğin, *juda baxtli eding u bilan* (onunla çok şanslıydın) cümlesindeki *baxtli* sözü "şansa sahip" anlamındadır (Mirtojiyev, 1992: 44) . *Juda* sözü ise

anlamı kuvvetlendirir. Söz varlığında oldukça sık kullanılan ve O‘TIL I-II ‘de tespit ettiğimiz ser+ ön ekli örnekler şöyledir;

seravj (<ser+avj) “çok hızlı, hızlı büyüyen, olgun” (O‘TIL- II: 38) ; *serajin* (<ser+ajin) “kırıksıklığı çok, buruşuk” (O‘TIL-II: 38); *serbaraka* (<ser+baraka) “bereketi çok, bereketli” (O‘TIL-II: 38); *serbarg* (<ser+barg) “koyu, yoğun, yaprağı kalın” (O‘TIL-II: 38); *serbezak* (<ser+bezak) “süsü çok, süslü” (O‘TIL-II:38); *serbola* (<ser+bola) “çocuğu çok, çocuklu” (O‘TIL-II: 38); *serboshog* (<ser+boshog) “başağı çok, başaklı” (O‘TIL-II: 38); *serburma* (<ser+burma) “burgusu çok, katlı” (O‘TIL-II: 38); *serbutog* (<ser+butog) “budaklı” (O‘TIL-II: 38); *serbo‘yoq* (<ser+bo‘yoq) “renk renk boyalı, süslü” (O‘TIL-II: 38); *sergap* (<ser+gap) “çok konuşan, ağzı durmayan, geveze” (O‘TIL-II: 38); *sergul* (<ser+gul) “çiçeği çok, çiçekli” (O‘TIL-II: 38); *sergo‘ng* (<ser+go‘ng) “gübresini bol”; *sergo‘sh* (<ser+go‘sh) “eti çok, etli” (O‘TIL-II: 38); *serdaromad* (<ser+daromad) “geliri çok, gelirli” (O‘TIL-II: 38); *serdasturxon* (<ser+dasturxon) “sofrası açık, misafirperver” (O‘TIL-II: 39); *serdaxmaza* (<ser+daxmaza) “kaygısı çok, kaygılı” (O‘TIL-II: 39); *serdag‘dag‘a* (<ser+dag‘dag‘a) “kaba, gürültülü” (O‘TIL-II: 39); *serdiqqat* (<ser+diqqat) “fazla dikkat isteyen, dikkatli” (O‘TIL-II: 39); *seryomg‘ir* (<ser+yomg‘ir) “yağmuru çok, yağmurlu” (O‘TIL-II: 39); *seryog‘* (<ser+yog‘) “çok yağlı” (O‘TIL-II: 39); *seryog‘in* (<ser+yog‘in) “çok yağışlı” (O‘TIL-II: 39); *serjanjal* (<ser+janjal) “çok kavga eden, kavgacı” (O‘TIL-II: 39); *serjahl* (<ser+jahl) “hemen öfkelenen, fazla öfkeli” (O‘TIL-II: 39); *serjilva* (<ser+jilva) “neşeli, gayet cilveli” (O‘TIL-II: 39); *serjon* (<ser+jon) “ailesi kalabalık, çoluk-çocuklu” (O‘TIL-II: 39); *serjun* (<ser+jun) “yünü çok, yünlü” (O‘TIL-II: 39); *serzavq* (<ser+zavq) “kişiye büyük zevk veren, zevkli” (O‘TIL-II: 39); *serzarda* (<ser+zarda) “olur olmaz kızan, çabuk öfkelenen” (O‘TIL-II: 39); *serildiz* (<ser+ildiz) “kökü gayet derin, köklü” (O‘TIL-II: 39); *serishva* (<ser+ishva) “fazla işveli, gayet işveli” (O‘TIL-II: 39); *serkepak* (<ser+kepak) “kepeği çok, kepekli” (O‘TIL-II: 39); *serko‘sak* (<ser+ko‘sak) “ çok delikli” (O‘TIL-II: 39); *sermazmun* (<ser+mazmun) “anlam bakımından zengin, derin anlamlı” (O‘TIL-II: 39); *sermaishat* (OTML-216); *sermashaqqat* (<ser+mashaqqat) “meşakkatli” (O‘TIL-II: 39); *serma‘no* (<ser+ma‘no) “anlam bakımından zengin, anlamlı” (O‘TIL-II: 40); *sermahsul* (<ser+mahsul) “mahsulü çok, mahsüllü” (O‘TIL-II: 40); *sermeva* (<ser+meva) “meyvesi bol, meyveli” (O‘TIL-II: 40); *sermehmon* (<ser+mehmon) “misafiri çok, misafirperver” (O‘TIL-II: 40); *sermehnat* (<ser+mehnat) “iş çok olan, talep gören” (O‘TIL-II: 40); *sermoy* (<ser+moy) “çok yağlı” (O‘TIL-II: 40); *sermol* (<ser+mol) “malı, hayvanı çok” (O‘TIL-II: 40); *sermulozamat* (<ser+mulozamat) “oldukça nezaketli” (O‘TIL-II: 40); *sermo‘y* (<ser+mo‘y) “yünü çok, çok yünlü” (O‘TIL-II: 40); *sernam* (<ser+nam) “nemi çok, fazla nemli” (O‘TIL-II: 40); *sernasl* (<ser+nasl) “nesli çok, doğurgan” (O‘TIL-II: 40); *sernoz* (<ser+noz) “çok nazlı” (O‘TIL-II: 40); *serob* (<ser+ob) “bol, yeterli derecede” (O‘TIL-II: 40); *serohang* (<ser+ohang) “ahenk bakımından zengin, ahenkli” (O‘TIL-II: 40); *serpardoz* (<ser+pardoz) “cilasını gösterişi çok olan, süslü” (O‘TIL-II: 40); *serpaxta* (<ser+paxta) “pamuğu çok, pamuklu” (O‘TIL-II: 40); *serpiyoz* (OTML-216); *serpul* (<ser+pul) “parası çok, paralı” (O‘TIL-II: 40); *serpusht* (<ser+pusht) “çok üreyen, çok çocuğu olan” (O‘TIL-II: 40); *sersabzi* (OTML-216);

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

sersavlat (<ser+savlat) “görünüşü güzel, gayet gösterişli” (O‘TIL-II: 40); *sersarf* (OTML-216); *sersomon* (OTML-216); *sersoch* (OTML-216); *sersoya* (<ser+soya) “gölgesi olan, gölgeli” (O‘TIL-II: 40); *sersoqol* (<ser+soqol) “sakalı çok, sakallı” (O‘TIL-II: 40); *sersuv* (<ser+suv) “suyu çok, bol sulu” (O‘TIL: 40); *sersut* (<ser+sut) “sütü çok, çok süt veren” (O‘TIL-II: 40); *sersuxan* (OTML-217); *ser suyak* (<ser+suyak) “kemiği çok, kemikli et” (O‘TIL-II: 40); *sertavoze* (<ser+tavoze) “gayet nezaketli” (O‘TIL-II: 41); *sertajang* (OTML-217); *sertakalluf* (<ser+takalluf) “oldukça nezaketli” (O‘TIL-II: 41); *sertashvish* (<ser+tashvish) “kaygısı çok, çok kaygılı” (O‘TIL-II: 41); *serta‘zim* (<ser+ta‘zim) “gayet nezaketli” (O‘TIL-II: 41); *sertola* (OTML-217); *sertomir* (<ser+tomir) “damarı çıkan, damarlı” (O‘TIL-II: 41); *sertuk* (<ser+tuk) “tüyü kalın” (O‘TIL-II: 41); *sertuproq* (<ser+tuproq) “toprağı bol” (O‘TIL-II: 41); *sertuxum* (<ser+tuxum) “tohumu bol, çabuk üreyen” (O‘TIL-II: 41); *seruyqu* (<ser+uyqu) “çok uyuyan, uykudan başını kaldıramayan” (O‘TIL-II: 41); *serunum* (<ser+unum) “mahsulü çok, verimli” (O‘TIL-II: 41); *serfayz* (<ser+fayz) “çekici, gayet güzel, gösterişli” (O‘TIL-II: 41); *serfarzand* (<ser+farzand) “çok çocuklu” (O‘TIL-II: 41); *serxarajat* (<ser+xarajat) “masrafı çok, masraflı” (O‘TIL-II: 41); *serxarj* (<ser+xarj) “masrafı çok, masraflı” (O‘TIL-II: 41); *serxarxasha* (<ser+xarxasha) “oldukça kaprisli” (O‘TIL-II: 41); *serxashak* (OTML-217); *serchiqim* (<ser+chiqim) “gideri, masrafı çok, gayet masraflı” (O‘TIL-II: 41); *serchiqit* (<ser+chiqit) “büyük kısmı işe yaramayan” (O‘TIL-II: 41); *sersharbat* (<ser+sharbat) “şerbeti çok olan, şireli” (O‘TIL-II: 41); *sershjoat* (OTML-217); *sershira* (<ser+shira) “şerbeti çok, şireli” (O‘TIL-II: 41); *sershovqin* (<ser+shovqin) “gürültüsü çok, gürültülü” (O‘TIL-II: 41); *sershona* (<ser+shona) “oldukça eğlenceli” (O‘TIL-II: 41); *sershox* (<ser+shox) “dalı budağı çok olan, budaklı” (O‘TIL-II: 41); *seryamoq* (<ser+yamoq) “yamalı” (O‘TIL-II: 41); *seryaproq* (<ser+yaproq) “yapraklı” (O‘TIL-II:41); *sero‘t* (<ser+o‘t) “otu çok, otlı” (O‘TIL-II: 41); *serqaviq* (<ser+qaviq) “kabuğu çok olan, kabuklu” (O‘TIL-II: 41); *serqadoq* (ser+qadoq) “ambalajlı” (O‘TIL-II: 41); *serqaymoq* (<ser+qaymoq) “kaymaklı” (O‘TIL-II:41); *serqatiq* (<ser+qatiq) “yoğurdu bol, yoğurtlu” (O‘TIL-II:41); *serqatnov* (<ser+qatnov) “yolcuların çok uğradığı, işlek, hareketli” (O‘TIL-II:41); *serqiliq* (<ser+qiliq) “karakteri gelişmemiş, kaprisli” (O‘TIL-II: 41); *serqiltanoq* (<ser+qiltanoq) “kılçıklı” (O‘TIL-II:41); *serqirra* (<ser+qirra) “çevresi geniş” (O‘TIL-II:41); *serqosh* (<ser+qosh) “kaş kalın” (O‘TIL-II:41); *serquyosh* (<ser+quyosh) “güneşli” (O‘TIL-II:41); *serqum* (<ser+qum) “kumlu” (O‘TIL-II: 41); *serg‘ayrat* (<ser+g‘ayrat) “oldukça gayretli” (O‘TIL-II:41); *serg‘alva* (<ser+g‘alva) “çok kaygılı” (O‘TIL-II: 42); *serharaqat* (<ser+haraqat) “daima hareketli, becerikli” (O‘TIL-II:42); *serhafsula* (<ser+hafsala) “istekli, hevesli” (O‘TIL-II: 42); *serhasham* (<ser+hasham) “çok lüks, oldukça gösterişli” (O‘TIL-II:42); *serhosil* (<ser+hosil) “çok ürün veren, mahsüllü” (O‘TIL-II: 42).

2. Ön Ek Gibi Kullanılan Unsurlar

Genellikle Farsçadan ödünçlenen, tek başına kullanıldığında kendi anlamı olan ancak Özbekçede ön ek gibi kullanılan unsurlardır. Bu sözcükler, birden fazla anlamlı sözcüğün birleştirilmesiyle kurulan *kompozitsiya usul* olarak isimlendirilen birleştirme yöntemi ile

türetilir. Bu yöntem Özbekçede “senataktik-leksik” yöntem olarak da bilinir. Ma’ruf, Farsçadan dile giren bazı türetim unsurlarının aslında anlamlı birer müstakil sözcük olduğundan bahseder. Bu gibi durumları ifade ederken *suffikslashgan so‘z* (ekleşen sözcük) ifadesini kullanır. Özbekçede kullanılan ve Farsçadan dile giren isim türetim eklerinin tamamı “konkret” yani somut anlam bildirmek için kullanılan eklerdir (1941: 109). *bad*, *nim*, *g‘ayri*, *xush*, *ham*, *kam* sözleri Özbekçede kullanılan birer *suffikslashgan so‘z* (ekleşen sözcük) örneğidir. Hem Türkçe hem de alıntı kök ya da gövdelere gelerek sözcüğe bitişik ya da zaman zaman ayrı yazılırlar. *bad* “kötü, çirkin olan”; *nim*, “yarı, yarım”; *g‘ayri* “ayrı, başka”, *xush*, “iyi, güzel”; *ham*, “dahi”; *kam*, “eksik” anlamına gelen ve müstakil kullanılabilen sözcüklerdir.

1.1. *bad+* : (<F. *bed+*)

Anlama bağlı olarak şahıs ve nesne adlarına gelerek olumsuz anlamlar bildirir. Eklendiği sözcüğe yoksunluk anlamı verir. Farsça “kötü, çirkin” anlamında kullanılan bu söz Özbekçede kalıplaşmış sözcüklerde karşımıza çıkar.

badaxloq (<*bad+axloq*) “ahlakı kötü, ahlaksız” (O‘TIL:71); *badbaxt* (<*bad+baxt*) “bahtsız, talihsiz, uğursuz” (O‘TIL:71); *badbashara* (<*bad+bashara*) “görüntüsü çirkin, biçimsiz” (O‘TIL:71); *badbin* (<*bad+bin*) “birinin kötülüğünü isteyen kimse, karamsar, ümitsiz” (O‘TIL:71); *badburush* (<*bad+burush*) “görüntüsü kötü, korkunç, biçimsiz” (O‘TIL:71); *badbo‘y* (<*bad+bo‘y*) “kötü kokulu, sası” (O‘TIL:71); *badgir* (<*bad+gir*) “işleri ters olan kişi, karamsar” (O‘TIL:71); *badgumon* (<*bad+gumon*) “her işten şüphe duyan, evhamlı” (O‘TIL:71); *badjahll* (<*bad+jahll*) “hırçın, öfkeli” (O‘TIL:71); *badkarda* (bkz. *badkirdor*) (O‘TIL:71); *badkirdor* (<*bad+kirdor*) “kötü işlerden çekinmeyen, yaramaz, kirli” (O‘TIL:71); *badkor* (<*bad+kor*); *badmast* (<*bad+mast*) “sarhoş olan, kendinden geçen, kötü işler yapan” (O‘TIL:71); *badmuomala* (<*bad+muomala*) “kaba davranan, kaba konuşan” (O‘TIL:71); *badnafas* (<*bad+nafas*) “olacak bir işten ya da işin sonucundan kötü sonuç bekleyen, karamsar” (O‘TIL:71); *badnafs* (<*bad+nafs*) “nefsini kontrol edemeyen” (O‘TIL:71); *badniyat* (<*bad+niyat*) “niyeti bozuk, kötü niyetli” (O‘TIL:71); *badnom* (<*bad+nom*) “ismi lekeli olan, kötü namı olan” (O‘TIL:71); *badfe‘l* (<*bad+fe‘l*) “kötü davranışlı” (O‘TIL:71); *badxat* (<*bad+xat*) “yazısı çirkin, okunmayan” (O‘TIL:71); *badxulq* (<*bad+xulq*) “kötü yaradılışlı, huysuz” (O‘TIL:71); *badxo‘r* (<*bad+ xo‘r*) “tadı kötü, lezzetsiz” (O‘TIL:71); *badqovoq* (<*bad+qovoq*) “kaşları çatık, somurtkan, belirsiz” (O‘TIL:72); *badhavo* (<*bad+havo*) “1.havası kötü, havasız 2. kibirli” (O‘TIL:72) ; *badhazm* (<*bad+hazm*) “sevimsiz, hazımsız” (O‘TIL:72); *badnamo* (<*bad+namo*) “çirkin, nahos, biçimsiz” (O‘TIL:71); *badhaybat* (<*bad+haybat*) “görünüşi çirkin, korkulu” (O‘TIL:72); *badxoh* (<*bad+xoh*) “kötü niyetli” (O‘TIL:71).

1.2. *ham+* : (<F. *hem*)

Farsçadan alınan ve “da/de, dahi” anlamlarına gelen bu söz, Özbekçede aynı zamanda vurgu bildiren yüklemeler arasında gösterilir. Son ek olarak kullanıldığında *-yam* (*-am*)

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

morfemine dönüşerek sözcüğe bitişik yazılan sözcük Özbekçede ön ek olarak kullanıldığında +*daş*/*deş* fonksiyonundadır. Bodrogligeti'ye göre genellikle alıntı sözcüklerde kullanıldığı görülür (2003: 239). Kullanım sıklığı yüksek olan bu unsurun O'TIL I-II'de tespit ettiğimiz örnekleri şöyledir;

hamasr (<ham+asr) "çağdaş, aynı asırdan" (O'TIL-II:682); *hamgap* (<ham+gap) "arkadaş, ülfet" (O'TIL-II: 682); *hamdam* (<ham+dam) "yakın arkadaş, birbiriyle konuşan, sohbet eden" (O'TIL-II: 682); *hamdard* (<ham+dard) "bir kimsenin derdini kaygısını dert edinen," (O'TIL-II: 682); *hamdast* (<ham+dast) "bir kimseye yardım eden, yardımcı" (O'TIL-II: 682); *hamdil* (<ham+dil) "maksadı, fikri bir olan, fikirdaş" (O'TIL-II: 682); *hamdo'st* (<ham+do'st) "birbiriyle yardımlaşan, dost" (O'TIL-II: 682); *hamyostiқ* (<ham+yostiқ) "yatak arkadaşı" (O'TIL-II: 683); *hamyotoq* (<ham+yotoq) "yatak arkadaşı" (O'TIL-II: 683); *hamjins* (<ham+jins) "bir cinse ait" (O'TIL-II: 683); *hamjihāt* (<ham+jihāt) "iyi geçinen" (O'TIL-II: 683); *hamkasaba* (<ham+kasaba) "meslektaş" (O'TIL-II: 683); *hamkasb* (<ham+kasb) "meslektaş" (O'TIL-II: 683); *hamkor* (<ham+kor) "bir yerde birlikte çalışan, ortak" (O'TIL-II: 683); *hamkurs* (<ham+kurs) "bir kursta birlikte okuyan, kurstaş" (O'TIL-II: 683); *hammaktab* (<ham+maktab) "bir okulda birlikte okuyan" (O'TIL-II: 683); *hammaslak* (<ham+maslak) "mesleği aynı olan, meslektaş" (O'TIL-II: 683); *hammahalla* (<ham+mahalla) "aynı mahalleden olan kişiler" (O'TIL-II: 683); *hammillat* (<ham+millat) "milleti bir olan" (O'TIL-II: 684); *hamnafas* (<ham+nafas) "yakın arkadaş, dost" (O'TIL-II: 684); *hamnishin* (<ham+nishin) "birlikte sohbet edip oturlan arkadaş" (O'TIL-II: 684); *hamovoz* (<ham+ovoz) "maksadı, dileği bir olan" (O'TIL-II: 684); *hamohang* (<ham+ohang) "birbirine uygun" (O'TIL-II: 684); *hamrang* (<ham+rang) "rengi aynı olan" (O'TIL-II: 684); *hamroz* (<ham+roz) "en yakın arkadaş, dost, sırdaş" (O'TIL-II: 684); *hamroh* (<ham+roh) "yoldaş" (O'TIL-II: 684); *hamsafar* (<ham+safar) "bir kimse ile sefere birlikte çıkan kişi" (O'TIL-II: 684); *hamsinf* (<ham+sinf) "bir sınıfta birlikte okuyan" (O'TIL-II: 684); *hamsoya* (<ham+soya) "yan yana komşu evlerde oturan" (O'TIL-II: 684); *hamsuhbat* (<ham+suhbat) "sohbetdaş" (O'TIL-II: 684); *hamtovoq* (<ham+tovoq) "bir tabakta yemek yiyen, ortak" (O'TIL-II: 684); *hamfikr* (<ham+fikr) "fikri, dünya görüşü bir olan" (O'TIL-II: 684); *hamxona* (<ham+xona) "bir hanede birlikte yaşayan" (O'TIL-II: 684); *hamshahar* (<ham+shahar) "aynı şehirden" (O'TIL-II: 684); *hamshira* (<ham+shira) "anne ya da kız kardeş" (O'TIL-II: 685); *hamshisha* (<ham+shisha) "birlikte alkollü içecek içen" (O'TIL-II: 685); *hamsho'r* (<ham+sho'r) "külfet, işkence ortağı" (O'TIL-II: 685); *hamyurt* (<ham+yurt) "vatandaş" (O'TIL-II: 685); *hamqishloq* (<ham+qishloq) "bir köyde doğup büyüyen" (O'TIL-II: 685); *hamqur* (<ham+qur) "yaşıt, akran" (O'TIL-II: 685); *hamg'oya* (<ham+g'oya) "gayesi, maksadı bir olan kişiler" (O'TIL-II: 685); *hamhujra* (<ham+hujra) "bir hücrede birlikte yaşayan kişiler" (O'TIL-II: 685).

1.3. *kam+* :

“Gereğinden az” anlamına gelen kam sözcüğü Özbekçede *qo’shma so’z* (birleşik söz) türetiminde kullanılan bir sözcüktür. “Az derecede sahip olma” anlamı bildirir (Hojiyev, 2007: 124). Özbekçede ön ek bahsinde değerlendirilir.

kamgak (<kam+gak) “etrafı ya da üç dört tarafı duvarla çevrili sığınak” (O‘TIL-364); *kamgap* (<kam+gap) “az konuşan” (O‘TIL-364); *kamgo’sht* (<kam+go’sht) “eti az, zayıf” (O‘TIL-364); *kamdaromad* (<kam+daromad) “az gelirli” (O‘TIL-364); *kamdiydor* (kam+diydor) “az görünen, nadir görünen” (O‘TIL-364); *kamnamo* (<kam+namo) “az görünen” (O‘TIL-364); *kamomad* (kam+omad) “eksik mal, eksik para” (O‘TIL-365); *kamob* (<kam+ob) “nadir, az bulunur” (O‘TIL-364); *kamsut* (<kam+sut) “sütü az” (O‘TIL-365); *kamsuv* (<kam+suv) “suyu az” (O‘TIL-365); *kamsoqol* (<kam+soqol) “az sakallı” (O‘TIL-365); *kamsuxan* (<kam+suxan) “az konuşan” (O‘TIL-365); *kamsuqum* (<kam+suqum) “mütevazı, az gösterişli” (O‘TIL-365); *kamfahm* (<kam+fahm) “az anlayan, anlayışı kıt” (O‘TIL-366); *kamharajat* (<kam+harajat) “az masraflı” (O‘TIL-366); *kamharj* (<kam+harj) “az ücretli” (O‘TIL-366); *kamqatnov* (<kam+qatnov) “az işlek, işlek olmayan, trafiği az” (O‘TIL-366); *kamqon* (<kam+qon) “kansız, kanı az” (O‘TIL-366); *kamquvvat* (<kam+quvvat) “kuvveti az” (O‘TIL-366); *kamhafsala* (<kam+hafsala) “gayreti az, kayıtsız” (O‘TIL-366); *kamhosil* (<kam+hosil) “az ürün veren” (O‘TIL-366).

1.4. *nim+* : (F. *nîm+*)

Farsça yoluyla dile girmiş olan *nîm* sözü *yarı*, *yarım* anlamlarındadır. Eklendiği sözcüğe bitişik yazılsa da ayrı yazıldığı da olur. İsimlerin önüne gelerek bir niteliğin tam olarak mevcut olmadığını ifade eden sıfatlar kurar. Bodrogligeti, Özbekçede *nim* ön eki yerine “yarım” sözcüğünün kullanıldığı örneklerin de varlığına işaret eder. Örneğin; *yarim avtomat* “yarı-otomatik”, *yarim kecha* “gece yarısı”, *yarim ochiq* “yarı açık”, *yarim qorong’i* “yarı karanlık”, *yarim oy* “yarım ay”, *yarim doira* “yarım daire” gibi (2003: 418). Özbekçede işlek kullanılmayan bu ekin O‘TIL I-II’de bulunan örnekleri sınırlıdır. Tespit ettiğimiz örnekler şöyledir;

nimjon (<nim+jon) “güç, kuvveti olmayan, zayıf” (O‘TIL: 503); *nimkala* (<nim+kala) “; *nimkosa* (<nim+kosa) “küçük kase” (O‘TIL: 503); *nimpushti* (<nim+pushti) “açık pembe” (O‘TIL: 503); *nimrang* (<nim+rang) “açık renkli” (O‘TIL: 503); *nimta* (<nim+ta) “yarım koyun gövdesi” (O‘TIL: 503); *nimxushk* (<nim+xushk) “biraz nemi olan” (O‘TIL: 503); *nimchorak* (<nim+chorak) “sekizde bir, çeyreğin yarısı” (O‘TIL: 503).

O‘TIL I-II’de tespit edemediğimiz ancak *O‘zbek Tilining Izohli Lug‘ati* (OTML)’nde söz varlığına dahil edilen *nimloyqa* (OTML:170), *nimmast* (OTML:170), *nimposhna* (OTML:170), *nimqora* (OTML:170), *nimqorong’i* (OTML:170) sözcüklerinin anlamları *nim+* ön ekinin diğer sözcüklere kattığı anlam göz önüne alınarak verilmiştir.

nimloyqa (<nim+loyqa) “yarı bulanık”; *nimmast* (<nim+mast) “yarı çakırkeyif” ; *nimposhna* (<nim+poshna) “yarım topuk”; *nimqora* (<nim+qora) “yarı siyah” ; *nimqorong’i* (<nim+qorong’i) “yarı karanlık”.

1.5. *xush+* :

Aslında bir ön ek olarak değil birlikte kullanıldığı sözcüğe “iyi” anlamı katmakla görevli bir sözcük olarak karşımıza çıkar. Özbekçede *qo'shma so'z* (birleşik sözcük) türetiminde kullanılır. Tursunov vd.'ne göre ifade edilen duruma bağlı olarak pekiştireç görevli sıfatlar türetir (1992: 225). O'TIL I-II'de bulunan örnekler aşağıdaki gibidir;

xushatvor (<xush+atvor) “iyi huylu” (O'TIL-II: 342); *xushaxloq* (<xush+axloq) “iyi ahlaklı” (O'TIL-II: 342); *xushbaxt* (<xush+baxt) “bahtı güzel” (O'TIL-II: 342); *xushbahra* (<xush+bahra) “değerli” (O'TIL-II: 342); *xushbichim* (<xush+bichim) “iyi görünüşlü” (O'TIL-II: 342); *xushbo'y* (<xush+bo'y) “güzel kokulu” (O'TIL-II: 343); *xushvaqt* (<xush+vaqt) “zamanı iyi, şad” (O'TIL-II: 343); *xushgap* (<xush+gap) “şirin sözlü, hoş sohbet” (O'TIL-II:343); *xushdil* (<xush+dil) “cana yakın” (O'TIL-II: 343); *xushyoqmas* (<xush+yoqmas) “tembel” (O'TIL-II: 343); *xushichim* (<xush+ichim) “içimi güzel” (O'TIL-II: 343); *xushkayf* (<xush+kayf) “memnun” (O'TIL-II:343); *xushluqum* (<xush+luqum) “yutumu güzel, lezzetli” (O'TIL-II: 343); *xushmanzara* (<xush+manzara) “güzel manzaralı” (O'TIL-II: 343); *xushmulozim* (<xush+mulozim) “nezaketli, nazik” (O'TIL-II: 343); *xushmuomala* (<xush+muomala) “nezaketli” (O'TIL-II: 343); *xushmo'ylov* (<xush+mo'ylov) “güzel bıyıklı” (O'TIL-II: 343); *xushnavo* (<xush+navo) “güzel sesli” (O'TIL-II: 343); *xushovoz* (<xush+ovoz) “güzel sesli” (O'TIL-II: 344); *xushomad* (<xush+omad) “dalkavukluk” (O'TIL-II: 344); *xushohang* (<xush+ohang) “kulağa hoş gelen, ahenkli” (OYIL-II: 344); *xushro'y* (<xush+ro'y) “güzel, yakışıklı” (O'TIL-II: 344); *xushsurat* (<xush+surat) “güzel görünüşlü” (O'TIL-II: 344); *xushsuxan* (<xush+suxan) “güzel konuşan”; *xushsuhbat* (<xush+suhbat) “sohbeti güzel” (O'TIL-II: 344); *xushtabassum* (<xush+tabassum) “gülüşü güzel” (O'TIL-II: 344); *xushtabiat* (<xush+tabiat) “davranışları iyi” (O'TIL-II: 344); *xushravoze* (<xush+ravoze) “ nezaketli” (O'TIL-II: 344); *xushakalluf* (<xush+takalluf) “ nezaketli” (O'TIL-II: 344); *xusha'm* (<xush+ta'm) “lezzeti hoş” (O'TIL-II: 344); *xushfe'l* (<xush+fe'l) “huyu güzel” (O'TIL-II: 344); *xushxabar* (<xush+xabar) “güzel haber” (O'TIL-II: 344); *xushxandon* (<xush+xandon) “memnun” (O'TIL-II: 345); *xushxat* (<xush+xat) “güzel yazı” (O'TIL-II: 345); *xushxon* (<xush+xon) “sesi güzel” (O'TIL-II: 345); *xushxulk* (<xush+xulk) “huyu güzel” (O'TIL-II: 345); *xushxo'r* (<xush+xo'r) “lezzeti güzel, tatlı” (O'TIL-II: 345); *xushchaqchaq* (<xush+chaqchaq) “hayatından memnun” (O'TIL-II: 345); *xushqad* (<xush+qad) “iyi görünüşlü” (O'TIL-II: 345); *xushqomat* (<xush+qomat) “iyi görünüşlü” (O'TIL-II: 345); *xushhavo* (<xush+havo) “havası güzel” (O'TIL-II: 345); *xushhid* (<xush+hid) “güzel kokulu” (O'TIL-II: 345).

1.6. *g'ayri+* : (<Ar. *gayr*)

Arapçadan dile girmiştir. Sıfat türeten ön ektir. Bu ekle türetilen sıfatlar karşıtlık, zıtlık bildirir. Daha çok Arapçadan dile giren sözcüklerin türetiminde görülür. İnkâr bildirmesi bakımından *no+* ön ekine yakındır ancak anlam ayırıcı yönleri de bulunur. Hojiyev, “değil” ya da “yok” anlamları söz konusu olduğunda *no+*; “zıtlık” ya da “karşı olma” anlamları söz

konusu olduğunda ise *g'ayri* ile türetilen sözcüklerin kullanımını daha münasip görür (2007: 133). Anlamı olumsuzlaştıran bu ek aynı zamanda bir yokluk belirteçidir (Bodrogligeti, 2003: 419). Aşağıda verilen örnekler O'TIL I-II' de tespit edilen örneklerdir.

g'ayriadabiy (<g'ayri+adabiy) "edebî olmayan" (O'TIL-II: 648); *g'ayri axloqiy* (<g'ayri+axloqiy) "ahlak dışı" (O'TIL-II: 648); *g'ayribadiiy* (<g'ayri+badiiy) "sanat değeri olmayan" (O'TIL-II: 648); *g'ayridin* (<g'ayri+din) "başka dinden olan" (O'TIL-II: 648); *g'ayrijins* (<g'ayri+jins) "başka cinsten" (O'TIL-II: 648); *g'ayriilmiy* (<g'ayri+ilmiy) "ilmî olmayan" (O'TIL-II: 648); *g'ayriinsoniy* (<g'ayri+insoniy) "insanlık dışı" (O'TIL-II: 648); *g'ayriihtiyori* (<g'ayri+ihtiyoriy) "kerhen" (O'TIL-II: 649); *g'ayrimeşru* (<g'ayri+meşru) "meşru olmayan" (O'TIL-II: 649); *g'ayritabiiy* (<g'ayri+tabiiy) "doğal olmayan, olağan üstü" (O'TIL-II: 649); *g'ayrishuriy* (<g'ayri+shuriy) "bilinçsiz, bilinç dışı" (O'TIL-II: 649); *g'ayrishar'iy* (<g'ayri+shar'iy) "şeri hükümlere aykırı" (O'TIL-II: 649); *g'ayriqonuniy* (<g'ayri+qonuniy) "kanuna aykırı" (O'TIL-II: 649).

1.7. *alla*+

Özbekçede önüne geldiği sözcüğün anlamına "belirsizlik" ifadesi katar. Özellikle soru sözcükleriyle kullanılır ancak *alla* ile türetilen sözcük soru anlamını yitirir. Bu yapı ön ek gibi kullanıldığında "herhangi bir ..." anlamına gelen birleşik sözcükler oluşturur. Bodrogligeti, zaman ve mekan ifade eden isimlere de eklenebileceğini belirterek eklediği sözcüğün aynı zamanda durum eki alabildiğini ifade eder; *allamahal* "geç vakit", *allamahalda* "geç vakte" gibi (2003: 944). O'TIL I-II' de tespit ettiğimiz örnekler şöyledir;

allavaqt (<alla+vaqt) "geç vakit, ta ne zaman" (O'TIL:40); *allakim* (<alla+kim) "birisi, herhangi biri" (O'TIL: 40); *allamahal* (<alla+mahal) "geç vakit" (O'TIL: 40); *allanarsa* (<alla+narsa) "bir şey" (O'TIL: 41); *allanecha* (<alla+necha) "birkaç" (O'TIL: 41); *allanechuk* (<alla+nechuk) "nicedir belirsiz, bir nice" (O'TIL: 40); *allanima* (<alla+nima) "bir şey" (O'TIL: 41); *allapayt* (<alla+payt) "geç vakit, ne zaman" (O'TIL: 41); *allaqayer* (<alla+qayer) "herhangi bir yer" (O'TIL: 41); *allaqayoqda* (<alla+qayoqda) "herhangi bir yerde" (O'TIL: 41); *allaqaysi* (<alla+qaysi) "herhangi biri" (O'TIL: 41); *allaqanaqa* (<alla+qanaqa) "bir nice, bir" (O'TIL-41); *allaqanday* (<alla+qanday) "bir nice, bir" (O'TIL: 41); *allaqandoq* " "; *allaqancha* (alla+qancha) "birkaç" (O'TIL: 41); *allaqachon* (alla+qachon) "vaktiyle, bir zaman" (O'TIL: 41).

Arapça ve Farsça dışındaki dillerdeki unsurların da Özbekçeye etkisinden bahsetmek gerekir. Özbekçeye girmiş olan ve girdiği dildeki (Yunanca, Latince ve Rusça) şekliyle kullanılan ön ekler ve ön ekli sözcüklerin sayısı da oldukça fazladır. OTIIL (O'zbek Tilining Izohli Lug'ati) incelendiğinde karşımıza çıkan bu sözcükler *qo'shma so'z* (birleşik sözcük) olarak da nitelendirilir. G'ulomov vd.'ne göre Özbekçede çoğu birleşik sözcük belirli bir iç içe yerleştirme stiliyle verilmiştir (1977: 453). Bu şekilde genellikle fen ve teknoloji terimlerinin

Özbekçede Ön Ek Olan Ya Da Ön Ek Olarak Kullanılan Unsurlar

türetildiği ya da ödünçlendiği görülür. Buna göre *avia-*, *avto-*, *agit-*, *agro-*, *aero-*, *astro-*, *benz/o-*, *bi-*, *bio-*, *biblio-*, *bron/e-*, *de-/dez-*, *dis-* (*diz-*), *deka-*, *eks-*, *fono-*, *foto-*, *gaz-/gazo-*, *gelio-*, *gidro-*, *gekto-*, *geo-*, *gipo-*, *kardio-*, *kilo-*, *kino-*, *kosmos-*, *kontr-*, *kul't-*, *makro-*, *mikro-*, *milli-*, *mono-*, *moto-*, *neo-*, *obl-*, *ober-*, *pan-*, *poli-*, *par/o-*, *psixo-*, *ray-*, *re-*, *radio-*, *super-*, *tele-*, *teplo-*, *termo-*, *tipo-/tipiya-*, *ultra-*, *zoo-* ön ekleri ile türetilen sözcükler O 'TIL I-II' de yer alır ancak çalışmamızda yer verilmemiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih boyu süregelen ilişkiler Türk dilinin hem sözcük hem de gramer kadrosunun etkilenmesine sebep olmuştur. Özellikle doğrudan Çağatayca'nın temsilcisi kabul ettiğimiz Özbekçenin Türk dili ve diyalektleri içindeki yeri, komşu milletlerle olan iletişimi ve temasları da önemli bir etken kabul edilmelidir. Söz varlığına baktığımızda Rusça, Arapça, Farsça ve Tacikçe'nin etkilerini gördüğümüz Özbekçede gramatikal açıdan da bazı ödünçlemeler yapılmış olduğu gözlemlenir. Özellikle Türkçede olmayan, Türkçenin yapı sistematiğine ters "ön ek" kavramı ve bu eklerden bazılarının morfolojik özellikleri Özbek dilcilerin hazırladığı gramer kaynaklarında Türkçe kök ve eklerle birlikte verilmektedir.

Ön ekler ve eklendikleri sözcüklerin anlamları incelendiğinde görülmüştür ki *ba+* ön eki +lı/+li ekinin; *bar+* ön eki +lı/+li ekinin; *be+* ön eki +sız/+siz ekinin; *bo+* ön eki +lı/+li ekinin; *no+* ön eki +sız/ +siz ekinin; *ser+* ön eki ise +lı/+li ekinin görevini üstlenmiştir. Yanı sıra Özbekçede "ekleşen sözcük" olarak isimlendirilen ancak ön ek gibi kullanılan unsurlar da mevcuttur. Buna göre ön ek gibi kullanılan ve sözcüğün anlamını kendi anlamıyla birleştirerek yeni sözcükler türeten ancak müstakil de kullanılabilen unsurlar ise *bad+*, *nim+*, *xush+* g'ayri+, *ham+*, *kam+* sözleridir. Özbekçede sadece soru zamirleriyle kullanıldığını gördüğümüz ve sözcüğe belirsizlik anlamı katan *alla+* sözü ise söz yapımında karşımıza çıkan bir diğer unsurdur. Rusçadan alınan ön ekli sözcükler ise daha çok bilimsel alanlarda karşımıza çıkan terimler biçimindedir.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (1980). *Her Yönüyle Dil Ana Hatlarıyla Dilbilim*, C. II, TD: Ankara.
- Bodrogligeti, A., J. E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek*. Lincom: Los Angeles.
- G'ulomov, A., Tixonov, A.N., Qo'ng'urov, R. (1977). *O'zbek Tili Morfem Lug'ati*. O'qituvchi: Toshkent.
- Hojiyev, A. (1989). *O'zbek Tili So'z Yasalishi*. O'qituvchi: Toshkent.
- (2007). *O'zbek Tili So'z Yasalishi Tizimi*. O'qituvchi: Toshkent.
- Irisqulov, M. (1992). *Tilshunoslikka Kirish*. O'qituvchi: Toshkent.
- Mirtojiyev, M. (1992). *Hozirgi O'zbek Tili*. Toshkent: O'qituvchi.

- O‘TİL I: O‘zbek Tilining Izohlı Lug‘atı A-R (1981), Moskova: O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi, Ruskiy Yazık.
- O‘TİL II: O‘zbek Tilining Izohlı Lug‘atı S-H (1981). Moskova: O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi, Ruskiy Yazık..
- Sapayev, Q. (2009). *O‘zbek Tili- Morfemika, So‘z Yasalishi va Morfologiya*. Nizomiy Nomidagi TDPU.
- Tekin, Talat (1989). Türk Dili Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi, *Erdem*, 5(13), s.141-168.
- Tolkun, Selahittin. (2002). Özbek Türkçesinde Yeni Kelime Türetmede Kullanılan Yabancı Unsurlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s.14, ss. 337-365.
- Tursunov, U., O‘rinboyev, B. (1982). *O‘zbek Adabiy Tili Tarixi*. O‘qıtuvchi: Toshkent.
- Tursunov, U., Muxtorov, A., Rahmatullayev, Sh. (1992). *Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili*. O‘zbekiston; Toshkent.
- Zokir, M. (1941). O‘zbek Tilida Kelisihiklar. *Filologiya, O‘zbek Tilining Ilmiy Grammatikasi Uchun Materiallar*. s. 87-127. O‘z Fan: Toshkent.

